

ӘОЖ 93

ҒТАХР 03.09.25

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2026.101(1).24

1Молдабекова Н.Қ.*, 2Кадиркулова Г.К., 3Оржанова У.К., 1Жолымбетов С.М.

¹С. Нұрмағамбетов атындағы Құрлық әскерлері Әскери институты
Алматы, Қазақстан,

²Q университет, Алматы, Қазақстан,

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: nazgul03121977@mail.ru

E-mail: nazgul03121977@mail.ru, gulimochka@mail.ru, orzhanova.u@qyzpu.edu.kz

VII-X ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЕУРАЗИЯНЫҢ ӘСКЕРИ АТТЫ ӘСКЕРІ: ДЕРЕККӨЗДЕР, ҰЙЫМ, ҚАРУ-ЖАРАҚ ЖӘНЕ ТАКТИКА

Аңдатпа. Мақала VII-X ғасырлардағы Еуразияның әскери атты әскерлерінің дамуын жан-жақты талдауға арналған. Ерте орта ғасырлардағы жазбаша деректер (дала тайпалары, Византия, Араб, Батыс Еуропа және ескі орыс дереккөздері), сондай-ақ дала қағанаттарындағы, Византия империясындағы, Араб халифатындағы, франк мемлекетіндегі атты әскерлерді ұйымдастыру, қару-жарақ, қорғаныс құралдары, тактикасы мен стратегиялық әдістері. Киев Русі археологиялық және әскери-тарихи зертеулер негізінде қарастырылады. Жеңіл және ауыр атты әскердің рөлін өзгертуге, үзеңгілердің таралуына, жалаңқат және қабыршақты сауыттардың дамуына, VII-X ғасырларда ерте феодалдық рыцарлықтың қалыптасуына ерекше назар аударылады. Сондай-ақ, жұмыста табиғи-географиялық жағдайлардың атты әскерді қолдану ерекшелігіне, отырықшы мемлекеттер үшін көшпелі әскери дәстүрдің маңыздылығына әсері, сондай-ақ әртүрлі мәдени – саяси орталықтар арасындағы қару-жарақ пен тактикалық модельдерді алу процестері талданады. Әскери иерархия, жауынгерлерді даярлау, атты әскерді материалдық қамтамасыз ету және оның мемлекеттік билік жүйесіндегі рөлі мәселелері қарастырылады. Кавалерия эволюциясы қоғамның әлеуметтік құрылымын өзгертуге, әскери дворяндарды нығайтуға және кейінгі ғасырлардағы ортағасырлық әскери өнердің келбетін анықтаған. Соғыс жүргізудің жаңа принциптері қалыптастыруға ықпал еткені бөлек атап өтілді.

Кілт сөздер: атқыштар, катафрактар, түріктер, үзеңгі, жалаңқат сауыт, Хазар қағанаты, Византия, Араб халифаты, Франк мемлекеті, Киев Русі.

Кіріспе

VII-X ғасырлардағы Еуразияның әскери өнерінің маңызды өзгеру кезеңі болып табылады. Кеш антикалық кезеңнен кейін әскери күштің ауырлық орталығы біртіндеп атты іскерге қарай жылжиды. Бұл үдеріс технологиялық және әлеуметтік-саяси факторларға байланысты болды: үзеңгінің таралуы, күрделі құрамды садақтың дамуы, көшпелі мемлекеттердің күшеюі, іскери-қызметтік сөзсіздердің қалыптасуы.

Бұл мақаланың мақсаты- VII-X ғғ. дереккөздер мен қазіргі заманғы зерттеулер негізінде Еуразияның түрлі әскери-саяси жүйелерінде атты әскердің даму ерекшеліктерін айқындау және оның ортағасырлық іскери өнердің өзгеру рөлін анықтау.

Жқмыс аясында атты әскердің жұмыс істеу қағидаттарын қалпына келтіру үшін сол кездегі жазба деректерді талдау көзделген. Сонымен бірге далалық тайпалардың, византиялықтардың, арабтардың, фрактердің әскерін ұйымдастыру, атты әскерін қаруландыру мәселелері қарастырылады.

Тактикалық тәсілдерді, оның ішінде соққы беру мен маневрлік әрекеттерді, ауыр және жеңіл атты әскерлердің өзара іс-қимылын салыстырмалы талдауға ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, зерттеу далалық әскери дәстүрдің көршілес өркениеттердің атты әскерлердің өзара іс-қимылын салыстырмалы талдауға ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, зерттеу далалық әскери дәстүрдің көршілес өркениеттердің атты әскерінің дамуына және осы қағидалардың отырықшы мемлекеттерге ықпалдасуына әсерін анықтауға бағытталған, бұл әскерлердің ұтқырлығы мен соққы қуатын арттыруға мүмкіндік береді.

Материалдар мен тәсілдер

VII-X ғасырлардағы атты әскерді зерттеу жазбаша және материалдық дереккөздер кешеніне, сондай-ақ әртүрлі аймақтардың атты әскерлерін ұйымдастыруды, қару-жарақты, тактиканы және стратегиялық рөлін қайта құруға мүмкіндік беретін тарихи талдаудың заманауи әдістемесіне сүйенеді.

Әскери құрылыс, жауынгерлік қимылдар мен дәуірдің мәдени ерекшеліктері туралы мәліметтерді көрсететін әскери трактаттар, жылнамалар мен географиялық сипаттамалар: Император Маврикийге (VI ғ. соңы-VII ғ. басы) тиесілі «*Strategikon*» әскерлерді ұйымдастыру, атты әскерді пайдалану және жауынгерлік тәртіпті құру бойынша ұсыныстарды қамтиды, оның ішінде соққы беру нысандары мен атты әскерді қорғау туралы мәліметтер бар [1].

Leo VI (X ғ.) «*Tactica*» византиялық атты әскерді құру принциптерін, катафрактарды қолдануды, стратегиялық және тактикалық схемаларды, жеңіл және ауыр атты әскердің өзара әрекеттесуін ашады [2]. Theophanes Confessor – «*Chronographia*» (VIII-IX ғғ.) ерте византиялық әскердің әскери оқиғалары мен жорықтарын, соның ішінде далалық көшпелі әскерлер мен олардың империяның атты әскерлерімен өзара әрекеттесуі туралы мәліметтерді тіркеген [3].

Constantine VII Porphyrogenitus «*De Administrando Imperio*» (X ғ.) атты әскерді қоса алғанда, әскердің қызметі мен ұйымдастырылуы, жалдау әдістері мен салт аттылардың жабдықталуы туралы мәліметтерді қамтиды [4]. Ibn Khordadbeh «*Kitab al-Masalik wal-Mamalik*» (IX ғ.) және Al-Baladhuri «*Kitab Futuh al-Buldan*» (IX ғ.) араб және атты әскерді, олардың тактикасын, қару-жарағын және әскери жорықтардағы рөлін сипаттайды [5, 6]. Al-Masudi «*Muruj adh-Dhahab*» (X ғ.) Шығыс және Солтүстік Африка елдері туралы, соның ішінде араб әлемінде атты әскердің қолданылуы туралы географиялық және әскери мәліметтер береді [7].

Notker Balbulus «*Gesta Karoli Magni*» (IX ғ.) франк ауыр атты әскерінің ұйымдастырылуын, қару-жарағын, жауынгерлік тәртібі мен жаяу әскерлерінің принциптері [9]. IX-X ғғ. Шығыс еуропа аумағындағы атты әскерлер мен әскери қимылдар, соның ішінде Киев Русі қызметі туралы мәліметтер «*Primary Chronicle, Povolzhye*» кітабында бар, XIII ғасыр басында, құрастырылуы бойынша кейінірек болса да.

Жазбаша деректерді пайдалану әртүрлі мәдениеттер мен аймақтардың тактикалық схемаларын, әскерді ұйымдастыру мен атты әскерлерді қаруландыруды қалпына келтіруге, сондай-ақ жалпы тенденциялар мен аймақтық ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді.

VII-X ғғ. Шығыс Еуропа мен Орталық Азия аумағында табылған үзенгі, ауыздық, жебе ұштары мен найзалар ұрыс жүргізу тактикасы мен соққы беретін қарудың тиімділіген бағалауға мүмкіндік береді. Франктердің ауыр атты әскері мен орыс жасағына қатысты археологиялық материалдар жазба деректердің мәліметін растайды: сауыт-сайман, қалқан, қылыш, ер-тоқым қалдықтары ауыр және орташа сауыттың қалданылғанын, сондай-ақ жылқыны басқарудың дамыған құралдарын көрсетеді. Археологиялық деректер тактиканың сипаттамасын қару-жарақ пен жабдықтың нақты құрылымдық ерекшеліктерімен салыстыруға мүмкіндік береді, ақпаратты пәнаралық тексеруді қамтамсыз етеді.

VII-X ғасырлардағы атты әскерді жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беретін бірнеше тәсілдер қолданылды. Біріншіден, салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Оның көмегімен әртүрлі аймақтардағы атты әскердің ұйымдастырылуы мен тактикасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды. Екіншіден, әскерлердің иерархиясын, бөлімшелердің құрамын, ауыр және жеңіл атты әскерлердің өзара іс-қимылын зерттеуге мүмкіндік беретін әскери ұйымның құрылымдық талдауы пайдаланылды. Үшіншіден, тарих, археология және әскери теорияны біріктіретін пәнаралық тәсіл қолданылды. Бұл қару-жарақ пен жауынгерлік тактиканы кешенді зерттеуге мүмкіндік береді. Ақырында, ұрыс даласында соққы беру және маневрлік бөлімшелерді ұйымдастыруды модельдеуге мүмкіндік беретін жазба деректер мен археологиялық олжалардың үйлесіміне негізделген ұрыс қимылдарының тарихи өзгеруі қолданылды.

Кешенді тәсілді қолдану ерте ортағасырлық атты әскерді қайта құрудың жоғары дәлдігін қамтамсыз етеді және VII-X ғасырлардың жалпы үрдістерін де, өзіндік ерекшеліктерін де анықтай отырып, әртүрлі аймақтық үлгілерді барабар салыстыруға мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Түрік және Хазар қағанаттарының әскери жүйесі жалпыға бірдей әскери міндеттілік принципіне құрылды. Қытай жылнамалары мен араб авторларының мәліметтері бойынша әскер ондық жүйе бойынша бөлінген: ондықтар, жүздіктер, мыңдықтар, түмендер. Ибн Хордарбек (XI ғ.) хазар ақсүйктерінің сауыт-саймандары мен найзалары бар ауыр атты әскер ретінде сипаттайды. Олардың алыс қашықтықта жылдам қозғалу қабілеті ұрыс даласында кенеттен пайда болып, тексеріс жасап, қарсыласты айналып өтуге мүмкіндік берді. Бұндай әрекеттерде икемділікті қамтамсыз етіп, күштерді қажетті жерге тез шоғырландыруға, сондай-ақ қапталдар мен тылдан төнген қауып қатерлерге тиімді жауап беруге мүмкіндік болған. Дала тайпаларының әскери ұйымдасуының бұл аспектісі византиялық стратегияда маңызды рөл атқарды және көп жағдайда одақтастардың тактикалық артықшылығын анықтады. Негізгі элементтердің бірі жалған шегіну әдісі болды. Әскерлер саналы түрде алаңнан шегініп жауды құдалауға итермелеген. Бұл маневр жауды саптан шығаруға, оның ұрыс тәртібін бұзуға және кенеттен қарсы шабуылға немесе торуылға шығуға жағдай жасауға мүмкіндік берді. Мұндай тәсілді далалық көшпелі

тайпалар белсенді пайдаланды және византиялықтар мен арабтар өз соққыларының ұтқырлығы мен күтпегендігін арттыру үшін қолданды. Тағы бір маңызды элемент – қарсыласты қоршау, ол жеңіл атты әскердің әрекеттеріменде, түрлі бөлімшелердің үйлесімді жұмысымен де қамтамасыз етілді. Салт аттылар жаудың бүйірінен айналып өтіп, оны қоршауға алып, бір мезгілде бернеше жақтан шабуылдап, психологиялық қысым жасап жауды үрейлендірген. Бұл әдіс жоғары тәртіпті, дәл команда беруді және үлкен кеңістіктегі іс-қимылдарды үйлестіру қабілетін талап етті. Әсіресе далалық пен араб атты әскеріне тән тағы бір тактика ол үздіксіз атқылау болды. Садақтың көмегімен салт аттылар қарсыласта үнемі қысым жасап қашықтықтан соққы беріп жауға орын ауыстыруға мәжбүрлеген. Алысқа ататын және соққы беретін қарулардың мұндай өзара әрекеттесуі ауыр жаяу әскердің тиімділігін төмендетіп, ұрыста басымдықты сақтауға мүмкіндік берген.

Ең маңызды сипаттама стратегиялық ұтқырлық болған, тек ұрыс даласында жылдам қозғалу ғана емес, сонымен қатар маршта позицияны тез өзгерту, қайта топтасу мен жағдайға байланысты маневр жасау қабілеті болды. Бұл ерекшелік византиялық пен араб әскерлеріне ең күшті әсер еткен далалық атты әскер үлгісінің ерекше тактикасына айналды. Бұл оларға маневрлік ұрыс принциптерін бейімдеуге және рейдтік тактика элементтерін өздерінің әскери жүйелеріне енгізді.

VII-X ғғ. далалық тайпалардың атты әскерлер тактикасы мен жауынгерлік моделі византия мен ислам әлеміне әсер етті. Атты әскер шабуылдау элементтерін өз қажетіліктеріне шебер бейімдеген отырықшы мемлекеттің бірегей үлгісі болды. Арабтар мен славяндардың қысымынан кейін, айтарлықтай жерлерінен айырлыған Византия қару күштерін өзгертіп, жылжымалы ауыр атты әскерге баса назар аударуға мәжбүр болған [1, 2, 3, 4].

VII-X ғасырлар аралығында Араб халифатының әскери қуаты таяу Шығыстың көшпелі дәстүрлері мен қалалық іскери мәдениетінің бірегей синтезі негізінде қалыптасты. Атты әскерлер халифаттың негізгі жауынгерлік күші болды. Олар жаулап алу жорықтарында, ұлан ғайыр шекараны қорғауда маңызды рөл атқарды [5, 6, 7].

Халифаттың атты әскері негізінде Араб түбегі мен Левант аймақтарын мекендеген көшпелі арабтар мен жартылай көшпелі тайпалардан құралды. Әрбір тайпа ақсақалы өз тобын жұмылдыруға, жылқы, қару-жарақ, азық-түлік жеткізуге жауапты болды. Халифат әскерлері әртүрлі мөлшердегі және әртүрлі мақсаттағы бөлімшелерге бөлінді, бұл ретте ұйымның негізгі қағидаты мобильділік болып қала берді. Араб атты әскерінің негізгі қаруы садақ пен қылыш болды. Көшпелі көршілерінен ішінара алынған композиттік садақ қарсыласты қашықтықтан ұруға мүмкіндік берді, бұл арабтардың атты әскерін рейдтік және маневрлік әрекеттерде тиімді етті. Қажет болған жағдайда салт аттылар қылышпен, найзамен, қанжармен жақын ұрысқа көшті. Кейбір деректерде қылыштар туралы айтылады, олардың пайда болуы IX ғасырға қарай аттан шабу мүмкіндіктерін кеңейтті.

Византиялық және араб жылнамаларында жеңіл сауыт-саймандар мен ат үшін қорғаныс элементтерінің, әсіресе элиталық бөлімшелер арасында таралуы да атап өтіледі. Араб элиталық бөлімшелері жаудың ауыр атты әскерімен қақтығысу кезінде сауыт пен қалқандарды қолданды. Әл-Масуди араб салт аттыларының жау шебін айналып өтіп, тыл мен коммуникацияларға соққы беріп, қарсылас қарсы шабуыл жасап үлгергенше көзден таса болу қабілетін атап өтеді [7].

Халифаттың атты әскері «жұмсақ шабуыл» принципі тиімді пайдаланды: қарсыласты жебемен алдын ала атқылап, негізгі соққы беру алдында оның күшін біртіндеп сарқытып алатын. Бұл әдіс әсіресе Византияның тұрақты әскерлерімен шайқастарында көрініс тапты, онда араб әскері жаудың сандық басымдылығына қарсы тұра алмады, бірақ оны маневрлік пен мобильділікпен алмастырды. Араб атты әскері Византия, Иран мен Орта Азияның іскери жүйесіне айтарлықтай әсер етті және бейімделудің динамикалық жүйесін құрды. Осылайша VII-X ғасырлардағы Шығыс Жерорта теңізі мен Таяу Шығыстағы ортағасырлық әскери ұйымның дамуына әсері ұзаққа созылды, ал осы кезеңде қалыптасқан тактикалық принциптері бірнеше ғасырлар бойы сақталады.

VII-X ғасырлардағы франк ауыр атты әскері ерте ортағасырлық Еуропаның бірегей құбылысы болып табылады, ол римдік әскери мұраның, үйлесімінің нәтижесі болды. Франк атты әскері едәуір бөлігі орталық биліктің бақылауында болған, ал ресустар феодалдық ақсүйектердің қолында шоғырланған отырықшы қоғам жағдайында дамыды. Атты әскердің негізін ақсүйектер өкілдері құрады. Оларда жерлер, жылқылар, қару-жарақ пен әскери қызметшілер болған. Мұндай жүйеде әрбір шабандоз жауынгерлік операциялардың сәттілігі мен меншікті қорғауға жеке мүдделі болған. Ұлы Карл кезінде *contubernia* деп аталатын салт аттылар топтары болған. *Әр отрядтың өз командирі және ұрыс алаңына нақты бекітілген функцияларына қарай біріктірілді. Стратегиялық икемділікті қамтамас ете отырып, соққы беру күштерін, резервтік бөлімшелерді және жаяу іскерді сүйемелдеуге мүмкіндік берді.*

Франк ауыр атты әскері кейінірек ортағасырлық рыцарьлық үшін классикалық элементтерге айналатын заттарды дамытты. Негізгі соққы беретін қару ұзын найза - лаңц болды, ол ат үстінен

күшті кесу және шаныу соққын беру үшін пайдаланды. Қылыштар алғашқы түйісуден кейін жақын ұрыс үшін қосалқы қару ретінде қолданылды. Тығыз саптың соқтығысу кезінде қорғанысты қамтамасыз ететін сопақша пішімді қалқан ерекше маңызға ие болды. Салт аттының киімі сауыт, сауытты дулыға және аяқ-қолды сауытты қорғау элементтері кірді. Ер мен тізгінге металл жапсырмалар қолданды, ат пен әскердің аман қалу үшін. Сауыты мен қалқаны бар ауыр атты әскердің болуы жаудың сапын бұзып, жаяу әскердің қарсылығын сындыруға қабілетті «соққы сынасының» әсерін қалыптастырды. Византия мен араб деректері жаудың сан жағынан басымдығына қарамастан, византиялық жаяу әскердің немес араб атты әскердің шебін бұза алатын франк сыналарының күшін сипаттайды. Ұрысқа алдын ала дайындыққа ерекше көңіл бөлінді: шабандоздар бірлесіп жаттықты, соққыны үйлестіруді, жаяу әскермен және резервпен өзара әрекеттесуді пысықтады [8-10].

Далалық модельден айырмашылығы, франктер садақпен қашықтықтан ұрысты сирек қолданды, күшті фронталды соққыға баса назар аударды және қарсылықты толық жойғанға дейін қысымды ұстап тұрды.Сынаның ішінде соққы күші орталыққа бағытталған шоғырлану принципі бойынша бөлінді: ең мықты және тәжірибелі шабандоз әскерлер орталықты, ал аз дайындалғандар - қапталды иеленді, олардың міндеті сызықты ұстап тұру және қарсыласты айналып өтуіне жол бермеу болды.Мұндай тәсіл араб немес византиялық атты әскермен салыстырғанда аз мобильділікті өтей отырып, тығыздық пен жауынгерлік тиімділік сақтауға мүмкіндік берді.

Франк үлгісінің ықпалы империядан тыс жерлерде де сезілді: ауыр атты әсер элементтерінен көршілес герман және италян мемлекеттері алды. Сауытты салт аттының, қуатты сынаның және орталықтандырылған қолбасшылықтың үйлесімді Батыс Еуропада рыцарлықтың одан әрі дамуына негіз болды.

VII-X ғасырлардағы Киев Русінің атты әскері Шығыс тайпаларының көшпелі іскери дәстүрі мен Шығыс Еуропа славян жерлерін басқарудың отырықшы жүйесі арасындағы өтпелі кезеңде қалыптасты. Деректер, оның ішінде жылнамалар, византиялық жылнамалар, араб сипаттамалары, сондай-ақ қорғандар мен қоныстардан табылған археологиялық олжалар мемлекеттің ерте кезеңіндегі орыс атты әскерінің ұйымдастырылуын, қарулануын, жауынгершілік әдістерін қалпына келтіруге мүмкіндік берді [10-11].

Ерте кезеңдегі Киев Русінің атты әскерінің негізін жасақшылар – князьді қолдайтын және жеке күзет қызметін атқаратын, сондай-ақ жорықтар мен шабуылдарға қатысатын кәсіби жауынгерлер құрады. Жасақ құрамында әрбір жауынгердің қару-жарағы мен аты үшін жеке жауапкершілігі болды, ал ұжымдық тәртіп князьге жеке адалдықпен және белгіленген әдет-ғұрыптармен қамтамасыз етілді. Қару жарағы әртүрлі болды және жауынгердің әлеуметтік мәртебесіне байланысты болды. Жауынгердің негізгі күші найза мен қылыш болды. Найза сапта шабуыл жасау үшін, қылыш түйісу бсталғаннан кейін жақын шайқас үшін пайдаланды. Сонымен қатар аттан оқ атуға садақ пен жебе кеңінен қолданылды, Солтүстік Қара теңіздің орманды және ашық кеңістіктерінде қолданды. Сауыт-саймандар салыстырмалы түрде жеңіл болды: сауытты жейделер, мұрын қорғанышы бар дулығалар, сопақша немесе дөңгелек пішінді қалқандар қозғалтқыштықты сақтай отырып, орташа қорғанысты қамтамасыз етті. Жылқылар көбінесе былғары немесе матадан жасалған қорғаныс элементтеріне ие болды. Атты әскерінің тактикасы далалық жорықтардың элементтерін, византиялық тәртіпті және соғыс жүргізудің бейімделген германдық әдістерін біріктірді. Атты әскер барлау, кеннетен соққы беру және ұрыс аяқталғаннан кейін жауды қуып жету үшін пайдаланылды. Бұл ретте мобильділік пен кенеттілікке баса назар аударылды: жылдам маневр жауды айналып өтуге, тыл мен коммуникацияларға соққы беруге және қажет болған жағдайда елеулі шығынсыз шегінуге мүмкіндік берді [12-16].

Жылнамалар мен Византия деректері Киев Русінің атты әскерлерінің тактикасы печенегтер мен половцы сияқты дала тайпаларымен қарым-қатынас тәжірибесінен алынған.

Нәтижелер мен талқылаулар

VII-X ғғ. кезеңі Еуропа мен Таяу Шығыстың әртүрлі аймақтарындағы жауынгерлік іс-әкімдіктердің тиімділігін арттырудың негізгі факторы болған әскери техника мен атты әскердің қару-жарағының белсенді дамуымен сипатталады. Техникалық жаңалықтар бірнеше бағытта көрініс тапты: қару-жарақты жетілдіру, салт атты мен аттың сауытты қорғанысы, ер-тұрман мен үзеңгілердің құрылымдық өзгерістері, ұрыс даласында үйлестіру және белгі беру құралдарын қолдану. Бұл өзгерістер атты әскердің соққы беру қуатын, ұтқырлығын, өміршендігін арттыруға мүмкіндік берді. Қарастырылған кезеңдегі найзалардың, қылыштардың атыс қаруларының едәуір жақсарғаны байқалады. Византиялық катафрактар мен франктердің ауыр атты әскері жаудың ауыр сауытына тесіп өтетін соққы жасай алатын ұштары бекітілген ұзын найзаларды қолданды. Араб атты әскерлері мен дала тайпаларында жоғары қашықтыққа және жылдамдыққа ие композиттік садақтардың белсенді қолданылуы байқалды. Жақын ұрыс үшін ең кең қылыштар мен қысық пішінді қылыштар дамыды, бұл жылдам қозғалыс кезінде аттың үстінен тиімді кесуге ыңғайлы болды. Дәстүрлі қару-жарақтан басқа, атты әскер мен ауыр атты және жаяу

әскерді жою үшін лақтыратын снарядтар мен күшейтілген ұштары бар арнайы жебелердің модификациялары пайда болды. Византиялық және араб деректерінде қалқандар мен сауыттарды тесу үшін арнайы «тіккенді жебелер» қолданылғанын көрсетеді, бұл алыс қашықтықтан ататын қаруды ауыр атты әскермен соғысуға бейімдеген.

VII-X ғғ. негізгі жаңалықтарының бірі шабондоз бен атты сауытты қорғаудың белсенді дамуы болды. Катафракттардың Византиялық атты әскері сауыт, пластина элементтері, дулыға және аяқтарды қорғауды қамтитын толық сауытпен ерекшеленеді. Франк ауыр атты әскері неғұрлым жетілдірілген сауыт көйлек, сопақша қалқан мен ертоқымға металл жапсырмалары болған. Араб және Киев Русі атты әскерлері ұтқырлықты сақтақтауға тырысып, маневрлі болу үшін жеңілдетілген сауыттарды қолданды, сонымен бірге аттың қорғаныс элементтерін белсенді түрде енгізді: былғары сауыттар, мата жамылғылар, кеуде мен бастағы металл пластиналар.

Ең маңызды техникалық жаңалықтардың бірі ер-тоқым мен үзенгілерді жетілдіру болды. Византия мен франк салт аттылары ұрыс кезінде санымен ұрған кезде құламау үшін биік орындық пен өкшесі бар қатты ер-тоқымдарды қолдана бастады. Көшпелі тайпалардан алынған техникалық элементтері. Араб атты әскері мен Русьте ер-тоқымдар ұзақ жорықтар мен жылдам маневрлердің шарттарына бейімделіп, конструкциясы жеңілдетілген. Ірі құрамаларды басқару үшін атты әскерлерге жалаулар, мүйіздер, барабандар қолданған. Үлкен кеңістікте бөлімшелердің үйлесімді өзара әрекеттесуін қамтамасыз етті.

VII-X ғасырларда атты әскер мемлекеттер мен тайпалық одақтардың әскери қуатының негізгі құралы болды, ал оның нысаны, ұйымдастырылуы, тактикасы көбінесе белгілі бір аймақтың географиясымен, әлеуметтік құрылымдарымен және әскери дәстүрлерімен анықталды. Дала, Византия, Араб, Франк, және русь атты әскерлерін талдау әр жүйенің ортақ принциптерін де, өзіндік ерекшеліктерін де анықтауға мүмкіндік берді.

Көшпелі халықтарда қалыптасқан дала атты әскері тайпалық ұйымның икемділігімен ерекшеленеді. Негіз ретінде рулық байланыстар, жедел жұмылдыру әуелеті және орталықтандырылған командылық құрылымдардан жоғары дербестік алынды. Ауыр сауыт сирек кездесетін, атты қорғау өте аз болды. Кеңістікте еркін маневр жасауға икемделген.

Қорытынды

Далалық және араб атты әскерлері ұлан-байтақ жерлерді бақылауда ұстап, әскери күштерді қысқа уақыт ішінде шоғырландыруға мүмкіндік берген аса мобильді әскери құрылым болды. Олардың басты артықшылығы жылдам қозғалыс қабілетімен ерекшеленген. Ұзақ қашықтыққа жорық жасау мүмкіндігі және күтпеген жерден шабуыл ұйымдастыру тиімділігі еді. Көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына бейімдеген бұл әскерлер табиғи ортаға жақсы икемдеіп, қарсылысқа қысқа уақытта соққы беріп, қайта шегіну әдісін шебер қолданды. Мұндай тәсілдер әсіресе кең далалық және шөлейт аймақтарда өте нәтижелі болды. Сонымен қатар олар әскери барлау жүргізу, қарсыластың байланыс жолдарын үзу, сауда керуен жолдарын бақылау сияқты міндеттерді де тиімді атқарды.

Дегенмен бұл атты әскерлердің әлсіз тұстары да болды. Жеңіл қаруланған атты әскерлер ауыр сауытталған қарсыластармен немесе бекініс қалалармен соғыс жүргізуде белгілі бір қиындықтарға тап келді. Қамалдарды қоршау немесе ұзақ уақытқа созылған тұрақты шайқастар олардың негізгі тәсілдеріне сәйкес келмеді. Сондықтан мұндай жағдайларда атты әскерлер көбіне жылдам айлапалар мен әрекеттер тәсілдерін пайдалануға мәжбүр болды.

Ал Византия, франк және русь атты әскерлері әскери ұйымдасуы мен құрылымдық тәртібі жағынан ерекшеленді. Бұл мемлекеттердің атты әскері көбіне стратегиялық соққы күші ретінде қолданылды. Олардың басты артықшылығы әскери құрылымның жақсы ұйымдастырылуы, ауыр қаруланған жауынгерлердің болуы және шешуші сәтте қарсыласқа күшті соққы беру мүмкіндігінде еді. Ауыр сауытталған атты әскер жаудың сапын бұзып, шайқастың тағдырын шешетін негізгі күш ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар атты әскерлер мемлекеттік биліктің бақылауында болып, тұрақты әскери жүйенің құрамына енді.

Алайда бұл әскери жүйенің кемшіліктері – ауыр қаруланған атты әскерді ұстап тұру үлкен материалдық шығынды талап етті және де оның қозғалысы баяу болды. Жылдам әрекет жасайтын көшпелі атты әскерлерге қарсы, кей жағдайларда тиімді әрекеттер қолдана алмады. Мұндай атты әскерлер көбіне белгілі бір ұйымдасқан әскери құрылымға тәуелді болғандықтан, шұғыл әрі күтпеген шабуылдарға әрдайым дайын бола бермеді.

Сонымен бірге бұл түрлі аймақтардың атты әскерлерінің арасында ұқсастықтарда болды. Ең алдымен, олардың барлығы мемлекеттердің әскери қуатының негізгі тірегіне айналды. Атты әскер шекараларды қорғауда, сауда жолдарын бақылауда және алыс әскери жорықтар ұйымдастыруда маңызды рөл атқарды барлық аймақтарда атты әскер барлау жүргізу, қарсыластың тылына шабуыл жасау және стратегиялық маңызды аумақтарды бақылау сияқты міндеттерді орындады.

Әртүрлі мәдениеттердің өзара ықпалы нәтижесінде қару-жарақ пен әскери тактикада белгілі ұқсастықтар қалыптасты. Мысалы садақ пен найза атты әскердің кең тараған қаруларының бірі болды, ал жылдам қозғалыс әрекеттер жасау көптеген атты әскери жүйелерде маңызды элемент ретінде қолданылды.

Осылайша, ерте орта ғасырлық атты әскер белгілі бір аймақтың табиғи жағдайына, әскери дәуіріне және саяси құрылымына бейімделген көп функцияналды әскери құралы болды. Далалық және араб атты әскерлері мобильділігі мен жылдамдығы арқылы кең аумақтарды бақылауға мүмкіндік берсе, византиялық, франк және русь атты әскерлері ұйымдасқан әскери құрылым арқылы соққы күші қызметін атқырады. Нәтижесінде атты әскер Еуропа мен Шығыстың әскери өнерінің одан әрі дамуына негіз болған әскери қуат пен мемлекеттіліктің негізгі факторы болып. VII-X ғасырларда атты әскердің Еуразияның негізгі әскери күші ретінде түпкілікті орныққан дәуірі болды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Mauricius. *Strategikon*. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1984.
- [2] Leo VI. *Tactica*. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2010.
- [3] Theophanes Confessor. *Chronographia*. — Lipsiae: B. G. Teubner, 1883–1885.
- [4] Constantinus Porphyrogenitus. *De administrando imperio*. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1967.
- [5] Ibn Khordādhbeh. *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*. — Lugduni Batavorum: Brill, 1889.
- [6] Al-Balādhurī. *Kitābfutūḥ al-buldān*. — Lugduni Batavorum: Brill, 1866.
- [7] Al-Mas‘ūdī. *Murūj al-dhahab wa ma‘ādin al-jawhar*. — Paris: Imprimerie Impériale, 1861–1877.
- [8] *Annales regni Francorum*. — Hannoverae: Hahn, 1895.
- [9] Notker Balbulus. *Gesta Karoli Magni*. — Berolini: Weidmann, 1959.
- [10] **Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей.** — Л.: Изд-во АН СССР, 1926. — Т. 1.
- [11] **Разин Е. А. История военного искусства: в 3 т.** — М.: Воениздат, 1955–1961. — Т. 1–3.
- [12] Khazanov A. M. *Nomads and the Outside World*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- [13] Nicolle D. *Armies of the Muslim Conquest*. — London: Osprey Publishing, 1990.
- [14] Contamine P. *War in the Middle Ages*. — Oxford: Blackwell, 1984.
- [15] Dennis G. T. *Three Byzantine Military Treatises*. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1985.
- [16] France J. *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000–1300*. — Ithaca: Cornell University Press, 1999.

REFERENCES

- [1] Mauricius. *Strategikon*. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1984.
- [2] Leo VI. *Tactica*. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2010.
- [3] Theophanes Confessor. *Chronographia*. — Lipsiae: B. G. Teubner, 1883–1885.
- [4] Constantinus Porphyrogenitus. *De administrando imperio*. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1967.
- [5] Ibn Khordādhbeh. *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*. — Lugduni Batavorum: Brill, 1889.
- [6] Al-Balādhurī. *Kitābfutūḥ al-buldān*. — Lugduni Batavorum: Brill, 1866.
- [7] Al-Mas‘ūdī. *Murūj al-dhahab wa ma‘ādin al-jawhar*. — Paris: Imprimerie Impériale, 1861–1877.
- [8] *Annales regni Francorum*. — Hannoverae: Hahn, 1895.
- [9] Notker Balbulus. *Gesta Karoli Magni*. — Berolini: Weidmann, 1959.
- [10] **Povest' vremennykh let // Polnoe sobranie russkikh letopisej.** — L.: Izd-vo AN SSSR, 1926. — Т. 1.
- [11] **Razin E. A. Istorija voennogo iskusstva: v 3 t.** — M.: Voenizdat, 1955–1961. — Т. 1–3.
- [12] Khazanov A. M. *Nomads and the Outside World*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- [13] Nicolle D. *Armies of the Muslim Conquest*. — London: Osprey Publishing, 1990.
- [14] Contamine P. *War in the Middle Ages*. — Oxford: Blackwell, 1984.
- [15] Dennis G. T. *Three Byzantine Military Treatises*. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1985.
- [16] France J. *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000–1300*. — Ithaca: Cornell University Press, 1999.

**Молдабекова Н.К., Кадиркулова Г.К., Оржанова У.К., Жолымбетов С.М.
ВОЕННАЯ КАВАЛЕРИЯ ЕВРАЗИИ В VIII-X ВЕКАХ: ИСТОЧНИКИ, ОРГАНИЗАЦИЯ,
ВООРУЖЕНИЕ И ТАКТИКА**

Аннотация. Статья посвящена всестороннему анализу развития деловых кругов Евразии в VIII-X вв. Письменные данные раннего средневековья (степные племена, византийские, Арабские, западноевропейские и древнерусские источники), а также организация кавалерии в степных каганатах, Византийской империи, Арабском халифате, франкском государстве, оружие, средства защиты, тактика и стратегические методы. Киевская Русь рассматривается на основе археологических и бизнес-исторических исследований. Особое внимание уделяется изменению роли легкой и тяжелой кавалерии, распространению стрем, развитию голой и чешуйчатой брони, формированию раннефеодального рыцарства в VIII-X веках. Также в работе анализируется влияние природно-географических условий на специфику применения кавалерии, на магнетизм кочевых военных традиций для оседлых государств, а также процессы получения вооружения и тактических моделей между различными культурно-политическими центрами. Рассматриваются вопросы военной иерархии, подготовки воинов, материального обеспечения кавалерии и ее роли в системе государственной власти. Эволюция кавалерии обусловила изменение социальной структуры общества, укрепление военной знати и облик средневекового военного искусства последующих веков. Отдельно было отмечено, что они способствовали формированию новых принципов ведения войны.

Ключевые слова: кавалерия, катафраки, турки, стремена, голая броня, Хазарский каганат, Византия, Арабский халифат, Франкское государство, Киевская Русь.

**Moldabekova Nazgul, Kadirkulova Gulim, Orzhanova Ulzhan, Zholymbetov Sayat
MILITARY CAVALRY OF EURASIA IN THE VIII-X CENTURIES: SOURCES,
ORGANIZATION, WEAPONS AND TACTICS**

Annotation. The article is devoted to a comprehensive analysis of the development of business Horsemen of Eurasia in the VIII-X centuries. Written sources of the early Middle Ages (steppe tribes, Byzantine, Arab, Western European and old Russian sources), as well as the organization of cavalry troops in the steppe kaganates, the Byzantine Empire, the Arab Caliphate, the Frankish state, weapons, means of defense, tactics and strategic methods. Kievan Rus is considered on the basis of archaeological and business-historical research. Particular attention is paid to changing the role of light and heavy cavalry, the spread of stirrups, the development of bare and scaly armor, the formation of early feudal chivalry in the VII-X centuries. The paper also analyzes the influence of natural and geographical conditions on the specifics of the use of Cavalry, the meaningfulness of nomadic military traditions for settled States, as well as the processes of obtaining weapons and tactical models between different cultural and political centers. The issues of the military hierarchy, the training of soldiers, the material support of the cavalry and its role in the system of state power are considered. The evolution of cavalry determined the transformation of the social structure of society, the strengthening of the military nobility and the appearance of medieval military art in subsequent centuries. It was separately noted that it contributed to the formation of new principles for waging war.

Keywords: cavalry, Cataphracts, Turks, stirrups, naked armor, Khazar kaganate, Byzantium, Arab Caliphate, Frankish state, Kievan Rus.